

Максим Розумний

Національне будівництво: критика досвіду

У статті висвітлюються базові засади національно-державного будівництва в Україні (наприклад, модель подолання пострадянської інерції та прискореної модернізації в річищі самостійно сформованих ідейних і ціннісних орієнтирів) у порівнянні з іншими східнослов'янськими національно-державними проектами, що реалізуються переважно за сценарієм «повернення в СРСР».

In the article highlights the basic principles of national-state building in Ukraine (for example, to overcome post-Soviet model of inertia and rapid modernization in the rivers themselves formed the ideological and value orientations) in comparison with other Eastern Slavic national state projects that sold mainly to the script «return to the USSR».

Будь-які проекти і стратегії, які сьогодні можна було б «приміряти» для України, стикаються з однією фундаментальною обставиною, яка перекреслює всі сподівання. Ця обставина – несформованість, чи радше недоформованість української спільноти [1, 84]. Етнологи оперують цілою низкою концепцій щодо походження і логіки становлення націй. Є такі послідовники романтичної доктрини «крові і землі», які продовжують говорити про «одвічне існування», а поруч з тим і «одвічне прагнення». Інші йдуть за радянською тріадою плем'я – народність – нація, що дуже добре вписувалася в іншу загальновідому формулу «народність – православ'я – самодержавство», а простіше кажучи, в російську історичну концепцію. Найбільш проникливі оперують поняттями «менталітету» й пов'язують національні особливості з суспільними установками тієї чи іншої конфесії. А вже крайні релятивісти говорять про «уявлені спільноти», з чого випливає повна свобода конструювання ідентичностей.

Для нас зараз не так вже й важливо, який з названих підходів є більшим до істини. Адже практично з кожної вихідної концептуальної точки ми приходимо до однієї тієї самої невтішної констатації. Української спільноти сьогодні ще немає. Її необхідно терміново створити, інакше нічого путнього на цій землі ще довго не з'явиться ні в плані політики, ні в плані економіки. А буде тільки подальша деградація в плані демографії і в плані суспільної моралі.

Приміром, якщо праві примордіалісти (прихильники теорії «одвічного» існування українського народу), то сьогоднішній стан цього народу можна визначити як повну дезорієнтованість і необхідність радикального перегляду основ свого самоусвідомлення. Це те саме, що конструктивісти розуміють під феноменом «створення» нації. І це, власне, цілком вписується в освячену істматом тріаду, в якій нинішній етап цілком може бути ототожнений з остаточним переходом від статусу народності до статусу нації, з усіма випливаючими з цього імперативами для сфери національної самосвідомості.

Більше того, невідворотність і безальтернативність національного будівництва сьогодні відчувається на рівні соціальних «інстинктів» практично усіма в Україні. Виняток можуть становити хіба вже зовсім заскорузлі в ідеологічних доктринах минулого індивіди, які остаточно втратили соціальну чутливість, або принесли її в жертву якісь манії.

Сьогодні вирішується питання, не хто такі українці, а ким вони будуть завтра. І навколо цього ведеться дуже серйозна й безкомпромісна боротьба, яка й складає зміст нашої історичної епохи, якщо вже не боятися пафосу й навіяти речі своїми іменами.

Коли політики з різних таборів говорять про те, що так звані ідеологічні питання (про мову, НАТО, історію і т. д.) треба відкласти на той час, коли будуть розв'язані інші – більш «практичні» чи то пак «прагматичні», то вони явно лукавлять. Тут приблизно така ж логіка, як у спробі відкласти рішення про одружження на період після прий-

няття рішення про придбання холодильника для майбутньої спільної квартири. Поки в суспільстві немає рішення бути разом, кожне «шкурне» питання впиратиметься у взаємну недовіру й невизначеність базових принципів.

Тим часом, після 2004 року тематика ідентичності стала активно використовуватися в політичних іграх зі спекулятивною метою. Політики навчилися «смикати за чутливі ниточки» електорату з передбачуваним результатом на виборчих дільницях. Але з такою ж спекулятивною метою вони стали користуватися й тезами про «неважливість» національно-культурних ідентифікаторів – тоді, коли це відповідній політичній силі чи лідеру стає вигідно.

Отже, націю, так чи інакше, але будувати треба. Питання – хто має на це право, або ж для кого це є обов'язком.

Слід зауважити, що більшість націй творилися все ж таки згори. Над цим трудилися конфесійний і династичний центри, вони прищеплювали ідентичність населенню своїх країн без особливих церемоній: хрестили, роздавали посполитих у феодальне володіння, змушували говорити «панською» мовою, служити у війську, а вже коли запровадили загальну освіту, створили дротяне радіо, кіномережу, то процес національного форматування набув масовості й автоматизму, характерних для індустріальної епохи.

Але в наш час і в наших умовах ця машина належним чином не працює. По-перше, наш політичний клас на корпоративному рівні не є суб'єктом націєтворення, а є спільнотою мародерів на тимчасово нічийній території. А по-друге, епоха модерну минула і її мобілізаційні та уніфікаційні інструменти дають все більше збоїв і браку, коли справа доходить до реальних комунікативних процесів і феноменів масової свідомості ХХІ сторіччя. Тим більше, коли їх застосування відбувається в режимі імітації або в умовах крайнього непрофесіоналізму виконавців.

Таким чином, сьогодні, коли українська нація не твориться природним чином – себто згори – вона твориться знизу, себто стихійно, суперечливо й фактично наосліп. Суб'єктами її творення виступають різноманітні «буйні» (в термінології В. Висоцького), яких витіснили вже з публічного інформаційного простору і навіть з політтехнологічних бригад, але які ведуть на території України справжню «тиху» громадянську війну в радикалізованих середовищах і віртуальному просторі численних сайтів, форумів і т. п. Цей інкубаційний період, що супроводжує початкові етапи становлення усіх ідентичностей (катакомбний період християнства, партійно-гуртківський період російської соціал-демократії тощо) приведе, рано чи пізно, до того, що в цьому агресивному середовищі з'явиться переможець, з яким зможе мати справу вже офіційна влада. І вже тоді почнеться період класичного націєтворення згори.

Перманентна кризовість українського суспільно-політичного життя є свідченням того, що державна модель української нації ще не сформована в своїх основних елементах – ідентичність, ціннісний базис суспільної моралі, влада і механізми забезпечення її легітимності. При виз-

наченні основних параметрів шуканої моделі (що часто визначається як «українська ідея» [2]) доречно вивчити і використати досвід країн, що мають схожі вихідні дані та розв'язують аналогічні проблеми державно-національного становлення.

Зокрема, особливо корисним може бути для України досвід ідеологічного оформлення сучасних національно-державних проектів у Росії та Білорусі. Схожими ситуації в усіх трьох країнах є з огляду на культурну і психологічну близькість очікувань населення, але при цьому розглядувані проекти кардинально різняться за своїм позиціонуванням щодо імперської ідеологічної спадщини та в стратегічному баченні національної перспективи.

Російський державний проект впродовж останніх двох десятиріч розвивався досить активно і пройшов у своєму становленні кілька важливих етапів. Його зародження можна ідентифікувати з проголошенням суверенітету РСФСР у складі СРСР, що згодом тривалий час відзначалося як День незалежності РФ. Ідеологічне підґрунтя такого кроку було досить суперечливим.

З одного боку, в суспільній свідомості утвержувалося уявлення про те, що в складі радянської імперії Росія була самим безправним суб'єктом, а росіяни мали найменше можливостей для свого національного розвитку (ця теза була характерна для націоналістичної інтелігенції та частково поділялася республіканською номенклатурою, об'єднаною навколо Б. Єльцина та його тактичної боротьби проти союзного центру в період 1990–1991 рр.).

З іншого боку, Росія своїм формальним і фактичним виходом із СРСР демонструвала «повернення» до своєї історичної ідентичності під власним іменем, власним правором і, що на той час було особливо важливо, до своєї інтегрованості в «цивілізований світ».

У цілому можна сказати, що первісне становлення нової російської державної самосвідомості відбувалося на контрасті з радянською інтернаціональною ідентичністю та пов'язаною з нею комуністичною доктриною й ідеологічно вмотивованим ізоляціонізмом. Атриутами цієї самосвідомості стали дореволюційні символи державності (прапор, герб і гімн), дружба з країнами Заходу, відновлення зв'язку державного проводу з церковним та нова самоназва «росіяне». Усі ці елементи активно впроваджувалися в суспільне життя першим президентом РФ Б. Єльциним.

Цей варіант російського державного проекту був внутрішньо суперечливим і очевидь був покликаний виконати роль буферу при переході від однієї імперської моделі до іншої. Фактори, що прискорили згортання цього проекту – економічний занепад, майнове розшарування, домінування «інородців» у економічному секторі, деградація суспільної моралі та відсутність належної «поваги» до Росії з боку світового співтовариства, передовім, країн Заходу. Усі ці обставини сформували синдром «образи», який став психологічним підґрунтям для відмови від єльцинської моделі російської державності та переходу до нової модифікації російського проекту.

Необхідну соціальну динаміку для його розгортання дала фінансова криза 1998 року та перехід влади від Б. Єльцина до В. Путіна.

Вихідна точка цього нового проекту – відновлення національної гідності росіян в якості імперської нації, що реалізується на всіх соціальних і психологічних рівнях. На базовому рівні йдеться про побутову ксенофобію і культ насильства проти інородців і «зрадників» (особливо пока-

зовою у цьому сенсі є кінодилогія «Брат» і «Брат – 2»). Далі йдеться про застосування сили з метою придушення внутрішніх опонентів, з якими зіткнулася нова кремлівська влада. З цією метою розв'язано внутрішні війни – проти Чечні і проти олігархів (Ходорковського, Березовського та ін.).

Згодом, за законом випрямленої пружини, Росія починає говорити з позиції сили з країнами близького зарубіжжя – колишніми «братніми» республіками Прибалтики, Закавказзя, Молдовою і Україною та вибудовує новий формат відносин з країнами Середньої Азії та Білоруссю, в основі якого – відновлення статусу «старшого брата». Нарешті це «відновлення національної гідності» знаходить своє логічне завершення у поверненні до риторики та ідеологічних конструкцій «холодної війни», коли Росія вже відверто позиціонує себе як противника Заходу та його цінностей. На тлі цієї еволюції розгортається ідеологічне забезпечення нового російського проекту, що включає в себе як елементи реставрації старих ідеологем, так і продукування нових концептів.

Загалом, нова редакція російського проекту в середньостроковій перспективі здатна забезпечити відносну стабільність держави та її впливовість у регіоні. Недоліком чинної моделі є низька адаптивна спроможність та значна інерційність основних соціальних систем, у тому числі, зацикленість національної свідомості на надцінних ідеях і параноїдальних комплексах.

Очевидно, що Росію та її владу чекають випробування кризовими явищами, пов'язаними з нездійсненими сподіваннями на: а) подальше зростання добробуту населення, б) відновлення контролю над близьким зарубіжжям, в) світове визнання й підтвердження «національної величини» росіян, г) торжество слов'янської чи православної ідеї.

Такі кризові явища можуть привести до консервації російської політико-ідеальної конструкції та її переходу в захисну модифікацію. Але слід очікувати, що і в цьому вигляді спільнота збережеться, оскільки сформована впродовж останніх років ідентичність і культурна індивідуальність убе дзять країну від розпаду і прискореної деградації. Щоправда, найбільш реальний за цих умов ізоляціоністський курс є цілковито програшним у довгостроковій перспективі.

Білоруська державницька ідеологія після розпаду СРСР творилася, можна сказати, з чистого аркуша. Передумов для формування національно-державної самосвідомості білорусів на початок 90-х років ХХ ст. було обмаль. Фактично ніяких прецедентів міжнародної суб'єктності, а тим більше національно-визвольної боротьби білоруська історія не надавала. Проголошена у 1918 році БНР лишилася фантомним утворенням, що не проявив себе жодною діяльністю. Республіканська партійно-радянська номенклатура традиційно не мала жодних автономістичних устремлінь і чітко виконувала відведену їй роль тренувального майданчика для всесоюзного кадрового резерву.

Єдиним фактором, що легітимізував саме існування БРСР, було уявлення про етнічну окремішність білорусів, сформоване у XIX ст. під впливом ідей народності й національного романтизму. Фольклорна спадщина і твори фундаторів національної культури (Янки Купали, Якуба Коласа, Максима Богдановича та ін.) – це було фактично єдиним підґрунтям національного самоусвідомлення на початку незалежності, що стала реальністю після зустрічі лідерів РСФСР, УРСР і БРСР в Біловезькій пущі. Білоруська мова на той час фактично вийшла з ужитку в усіх верствах на-

селення, а професійна культура радянського зразка (творчість письменників П. Бровки, М. Танка, а також досить популярних ансамблів «Песняри», «Верасси») не містила в собі жодних натяків на ідеї національної незалежності, а була типовим прикладом радянського масового мистецтва з етнічним колоритом.

Факт незалежності і факт національно-етнічної окремішності спонукав частину білоруської інтелігенції до творення основних атрибутів національної самосвідомості – історичного міфу і ціннісно-культурної самоідентифікації. У цей час виникли заклики до повернення в загальний ужиток білоруської мови та визнання її єдиною державною, а також концепції про переважно білоруський характер державного утворення Великого князівства Литовського і запровадження відповідних цій традиції державних символів – біло-червоного прапора і державного символу «Погонь».

Комплекс ідей білоруського національного самовизначення активно розроблявся у співпраці з українськими патріотичними активістами впродовж 1991–1994 рр. і був репрезентований на президентських виборах 1994 року Білоруським народним фронтом та його лідером З. Позняком. Його поразка на президентських виборах, а особливо розгром БНФ на парламентських виборах 1996 р. та встановлення в країні авторитарного режиму О. Лукашенка фактично перекреслили перспективи національно-державного розвитку Білорусі за алгоритмом становлення європейських держав-націй, що протягом XIX–XX ст. сформував існуючу на сьогодні політико-культурну карту континенту.

З цього моменту в Білорусі формується власна модель державної самоорганізації та відповідна їй ідеологічна інфраструктура. Визначальним у ній є інтенція психологічного та інституційного «повернення в СРСР», яке здійснила Білорусь першою на території європейської частини колишньої імперії в той час, коли ще в самій Росії активно розвивався ліберальний національний проект Б. Єльцина. Символом специфічного білоруського «шляху» є національний прапор – в незмінному вигляді успадкований від БРСР.

Тривалий час Білорусь лишалася своєрідним острівом СРСР серед ліберально-орієнтованих сусідів. Це привело до парадоксального ефекту – консолідації політичного режиму та досягнення національного консенсусу в базових питаннях ідентичності. У країні встановилася жорстка авторитарна влада, яка, експлуатуючи успадковані від радянського ладу ідеологічні конструкції й патерналістські очікування населення, отримала можливість їх фактично монополізувати і використати з метою зміцнення своїх позицій. Тому коли подібний поворот до радянської ментальності й риторики був здійснений новим російським керівництвом, Білорусь, попри декларативне укладення Союзного договору, лишилася досить самостійним державним утворенням з помітним нахилом до ізоляціонізму.

Те, що країна пройшла певний відтинок історичного шляху самостійно, згідно з власними уявленнями про історичну, соціально-економічну і культурну справедливість, виокремлює її в самостійний суб'єкт політики, незалежно від змісту ідеологічних штампів, які при цьому використовуються. Тому сьогодні, хоч і з певними уточненнями, мож-

на говорити про формування білоруської політичної нації та її питомої політичної культури.

Аналіз російського і білоруського досвіду у сфері ідеологічної легітимізації національних державних проектів приводить нас до наступних висновків.

Психологічні установки «радянської людини» є на сьогодні базовим чинником суспільних процесів і реакцій більшості населення в країнах пострадянського простору, особливо тих, що не мали тривалого досвіду незалежності в ХХ ст. Й значний відтинок історії входили до складу Російської імперії. Ігнорування цих установок чи спроба їх докорінної зміни в короткотерміновій перспективі призводить до кризового стану суспільної свідомості й породжує конфліктність на всіх соціальних рівнях. Тільки врахування цих установок і їх адаптація до пропонованих проектів політико-культурної модернізації може в підсумку дати стабільну національно-державну модель.

Національна специфіка та спільність історичної долі формується не стільки змістом утверджуваних у суспільній свідомості понять і символів, скільки самою наявністю таких об'єднуючих символів, які повинні апелювати до емоцій і свідомості кожного члена спільноти. Такі поняття і символи з'являються тільки тоді, коли в центрі національного самоусвідомлення опиняються смисли і події, пережиті і персонально відчути всіма, а не лише частиною населення країни. Спільна історія, навіть внутрішньо конфліктна і суперечлива, об'єднує націю більш органічним чином, ніж привнесені ззовні абстрактні чи узагальнені уявлення й цінності, що не мають опертя на внутрішній досвід людини.

На тлі інших східнослов'янських національно-державних проектів, що реалізуються переважно за реакційним сценарієм «повернення в СРСР», Україна має шанс на стратегічне лідерство в регіоні тільки в тому разі, якщо в своєму розвитку відмовиться від цього сценарію і запропонує модель подолання пострадянської інерції та прискореної модернізації в річищі самостійно сформованих ідейних і ціннісних орієнтирів.

Отже, формування ідеології національно-державного будівництва в Україні має спиратися на такі підходи:

1. Визначити формування основних ідеологічних складових громадянської ідентичності українців (політичної нації) пріоритетним завданням гуманітарної політики держави на сучасному етапі. Такий підхід може бути реалізований, зокрема, в концепції державної гуманітарної політики України, яка у своїй основі повинна спиратися на вироблену модель ідентичності.

2. Визначити державницькі підходи в ідеологічній сфері та в її інформаційному супроводі пріоритетними порівняно з етнічними та загальнодержавними, що на сьогоднішній день легітимізовані в суспільній свідомості в якості основи українського національного проекту. У зв'язку з цим необхідно аргументовано спростовувати тезу про бездержавність українського народу як фактум національної історії і наслідок особливостей національного характеру.

3. Забезпечити усвідомлення новітнього періоду незалежності України як такого, що формує патріотичні почуття і гордість за свою батьківщину в усіх громадян і груп населення.

1. Розумний М. Доктрина дії: соціально-філософський конспект. – Харків: Майдан, 2009. – 134 с. 2. Розумний М. Національна ідея на тлі цивілізації. – К.: Либідь, 2001. – 288 с.